

УДК 323.3-021.64:631.117.4(477.53)''1884/1930''

ВНЕСОК КЕРІВНИКІВ У РОЗВИТОК ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛТАВСЬКОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ДОСЛІДНОГО ПОЛЯ, СТАНЦІЇ (1884-1930 рр.)

Татарчук Л.М.

(Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН)

Персоніфіковано охарактеризовано керівний склад Полтавського сільськогосподарського дослідного поля, станції від заснування та внесок кожного із них у діяльність закладу.

Особливої уваги заслуговує аналіз становлення й розвитку Полтавського сільськогосподарського дослідного поля, згодом станції наприкінці XIX - початку XX ст. на різних етапах становлення, й особливо за різних систем владного впливу, в чому брало участь багато видатних, але нині незаслужено забутих українських науковців.

Перші узагальнюючі огляди щодо створення й діяльності Полтавської дослідної станції, якій у цьому році виповнюється 130 років з дня заснування, належать науковцям дореволюційної доби, які працювали в цій та зробили вагомий внесок у її розвиток. [1-4]. У сучасній історіографії фрагменти щодо діяльності Полтавського дослідного поля знаходимо у публікаціях О. В. Сайка [5], Н. П. Коваленка [6], І. О. Чекрізова [7], В. А. Вергунова [8], С. К. Суші [9], Н. М. Опари [10] та інших дослідників.

Метою статті є спроба висвітлити й оцінити внесок кожного із директорів установи – від її витоків (1884) і до академізації галузевої науки (1930-1931 рр.).

Багато видатних учених докладали зусиль до прогресивного розвитку Полтавського дослідного поля, зокрема Б. П. Черепакін, якого з ініціативи професорів А. Е. Зайкевича і І. А. Стебути рішенням загальних зборів Полтавського товариства сільського гос-

подарства (1865) було призначено першим його директором (1885-1891).

На невеликій площі, за складних матеріальних умов та при повній новизні справи дослідне поле розпочало свою роботу, зосереджуючи основну увагу на питаннях допомоги місцевому сільському господарству у розв'язанні найбільш важливих завдань. Б. П. Черпахіну довелося керуватися здебільшого інтуїцією, беручи на себе всю складність "піонерської" справи. За рекомендацією російських авторитетних агрономів – А. Е. Зайкевича, О. О. Ізмаїльського, Д. К. Квітки, І. А. Стебути, П. А. Костичева, В. В. Докучаєва і О. М. Шишкіна було розроблено програму діяльності сільськогосподарського дослідного поля на 1886–1894 рр., яка була життєво важливою.

Проведенням дослідів займалися директор Б. П. Черепакін зі своїми учнями: К. А. Гамалєєм (1888), А. Т. Воронцовим (1889), А. К. Пузанкевичем (1890), В. М. Д'яковим (1890–1891), М. П. Василевським (1892) та ін.

У 1886 р. Б. П. Черепакін підготував перший звіт (з квітня 1885 р. по січень 1886 р.) [11], в якому визначив перелік видового складу бур'янів та їх поширення [12]. За даними звіту було опубліковано доповідь "О результатах некоторых опытов в 1886 году". Своїм рішенням Міністерство державного майна вперше виділило разову підтрим-

ку в сумі 1500 руб. на закінчення впорядкування дослідного поля, що дало змогу обладнати агрономічну лабораторію для визначення вологості ґрунту й дослідженні посівного матеріалу.

Через три роки напруженої роботи опубліковано перший зведений звіт Полтавського дослідного поля (1885–1888) [13]. Вперше у вітчизняній сільськогосподарській літературі був оприлюднений фактичний, експериментально одержаний, науково обґрунтований матеріал щодо агротехнічних прийомів обробітку сільськогосподарських культур для півдня Росії. Важливість цих результатів, їхнє методичне й технічне опрацювання були настільки переконливими і слушними, що рада Петровської сільськогосподарської академії зарахувала поданий звіт Полтавського сільськогосподарського дослідного поля за 1885–1888 рр. як кандидатську дисертацію Б. П. Черепакіна. Він також опублікував результати роботи поля за 1888 і 1889 рр. [14–15], які висвітлювали і пропонували заходи для значного збільшення врожайності сільськогосподарських культур.

Агрономічна громадськість неодноразово відмічала визначну роль Б. П. Черепакіна як дослідника й організатора сільськогосподарської дослідної справи не лише на Полтавській дослідній станції, а й у масштабах усієї країни. Через погіршення стану здоров'я 16 травня 1891 р. його звільнили з посади директора Полтавського сільськогосподарського дослідного поля за власним бажанням, а займав її з 1891 по 1899 р. кандидат Петровської академії В. М. Д'яков [16], який з жовтня 1890-го по березень 1891 р. був помічником директора

На долю В. М. Д'якова випало завдання подальшої організації дослідного поля й накопичення фактичного матеріалу. Маючи в своєму підпорядкуванні тільки 21 десятину землі, з

яких під досліди відводилося лише 12 десятин, враховуючи несприятливий рельєф і велику кількість доріг і меж, Полтавське дослідне поле відчувало потребу в розширенні площі. Саме тому в 1892 р. Полтавське товариство сільського господарства, яке сприяло покращенню умов роботи дослідного поля, звернулося до Полтавського губернського земства з клопотанням про придбання у власність ділянки землі в 45 десятин 1184 кв. сажнів й одержало схвальну відповідь. З цього часу дослідна ділянка поля становила 67 десятин із двома розміщеними на них хуторами (масток Гурвича і Хітрово). Із розширенням земельної площі було переглянуто програму польових дослідів, яка вже включала в себе нові завдання, над виконанням яких працювали: В. М. Д'яков із помічниками І. О. Широких і П. О. Широких, П. Ф. Тушканом, Т. В. Локтем (помічник директора), Ю. Ю. Соколовським і Т. К. Барибіним. В. М. Д'яковим Т. К. Барибіним підготували метеорологічний звіт за сім років.

Ретельне вивчення динаміки зволоження ґрунту показало, що головною перевагою чорного пару порівняно з весняним є краще зберігання ґрунтової вологи в період випаровування, коли не орані зелені пари втрачають велику кількість вологи і швидко висихають. Із наближенням періоду сівби озимини умови зволоження чорного пару погіршуються, що особливо позначається на верхньому шарі ґрунту. Переваги чорного пару помітні в посушливі роки. Тому вони більш поширені в сухих районах зони Степу і майже не використовуються у більш вологих областях. Що стосується глибини оранки, то у звітах Полтавського дослідного поля за перші 20 років досліджень [17–21], в яких визначено вплив глибини оранки на врожайність зернових культур, наголошується на перевазі більш глибокого обробітку ґрунту.

Із серпня 1899 р. по січень 1905 р. посаду третього директора Полтавського дослідного поля займав Ю. Ю. Соколовський. Це був період, коли організаційний план поля був відпрацьований, накопичений 14 річний досвід роботи, зібрано великий фактичний матеріал, який систематично поповнювався і популяризувався.

Однак через надто малі суми фінансування, недостатнє усвідомлення суспільством важливості дослідних установ у справі технічного прогресу в сільському господарстві, неналежне ставлення уряду до потреб цієї галузі неможливо було розпочати детальне вивчення й обґрунтування результатів польових дослідів, важливість і необхідність яких була безперечною. Постала потреба обладнати при дослідному полі агрономічну лабораторію. Ще у 1894 р. на річних зборах член товариства сільського господарства Е. М. Шейдеман висловлювався з цього приводу: "Нам нужны научные данные, которые освещали бы значение тех или иных практических приемов. Я предлагаю просить г. Президента общества, чтобы в дальнейшем на опытном поле было на это обращено большее внимание" [22]. Потреба у лабораторних дослідках була відчутна, однак через фінансову нестабільність питання до кінця не вирішувалося. І тільки у 1897 р. Департамент Землеробства виділяє дослідному полю 1000 руб. на утримання лабораторії. Це дає можливість розпочати закладання дослідів різнорідних типів ґрунтів Полтавської губернії. У цей час директор дослідного поля Ю. Ю. Соколовський досліджує кореневу систему культурних рослин, а також питання, пов'язані зі змінами, які відбуваються в ґрунті залежно від методів його обробітку. З перших днів роботи лабораторії відчувалась потреба в її розширенні, оскільки вона займала тільки дві кімнати, в яких працювали

три дослідники, що створювало певні незручності.

Програма досліджень мала багатопрофільний характер залежно від потреб природно-історичного районування своєї зони. Крім цих завдань, висувалась умова, що при дослідній станції повинно функціонувати дослідне поле, завданням якого залишалось вирішення за допомогою польових дослідів питань застосування місцевої землеробної техніки.

Полтавське дослідне поле явилось прикладом при послідуєчій організації багатьох сільськогосподарських закладів. Це свідчить про правильність і життєвість програми робіт дослідного поля, прийнятої методики, а також про те, що лише рішення практичних, життєво важливих завдань являється критерієм ефективної роботи.

Ю. Ю. Соколовським був налагоджений тісний зв'язок з селом через агрономів, він талановито популяризував результати Полтавського Дослідного поля в агрономічних та селянських кругах з залученням цілої низки кореспондентів через журнал „Хуторянин“, організовував екскурсії. Полтавське дослідне поле користувалося широкою популярністю за межами Полтави і України, про що свідчать численні запити господарів, що шукали порад. Ним підготовлені і видані друком "Краткий отчет о поездке в степные области Азиатской России", "Краткий отчет о результатах опытов Полтавского опытного поля в 1902 году в связи с предыдущими годами", "Торговля продуктами птицеводства в Полтавской губернии" [23-25].

Наступником Ю. Ю. Соколовського став С. Ф. Третьяков (1905-1918). Під його керівництвом виконувалась вагомая робота з розвитку і поглиблення дослідницької роботи і відбулася реорганізація дослідного поля в дослідну станцію з цілою

низкою нових наукових відділів. Розроблено і впроваджено систему парового обробітку ґрунту в степових районах. Для забезпечення всебічного вивчення процесів нітрифікації та змін родючості ґрунту на станції було вперше створено агрохімічну лабораторію, проводились вегетаційні дослідження. Свою трудову та наукову діяльність С. Ф. Третьяков розпочав у 1899 р. на Полтавському дослідному полі помічником директора, з 1905 р. став його директором. Глибока ерудиція С. Ф. Третьякова в усіх галузях сільськогосподарської науки, невтомна діяльність та організаторські здібності у доборі кадрів і формуванні колективу висококваліфікованих спеціалістів протягом 9 років його керівництва створили умови для досягнення станцією високого рівня наукових досліджень.

Велика увага приділялась питанням зміцнення кормової бази. Узагальнюючи результати вивчення кормових культур, С. Ф. Третьяков рекомендував посіви травосумішок (коношина або люцерна в суміші зі стоколосом безостим, вики озимої з житом та вики ярої з вівсом), кукурудзи на зелений корм, кормових буряків та низки інших культур. Ці рекомендації в умовах інтенсивного розорювання земель, скорочення природних кормових угідь мали надзвичайно важливе значення. При станції було організовано контрольно-наслідкову лабораторію. У значному обсязі проводилось вивчення сортів польових культур. Наукові праці С. Ф. Третьякова охоплюють широке коло питань: типи ґрунтів губернії; динаміка вологості ґрунту під різними культурами; удобрення культур органічними і мінеральними добривами; добір і протруювання посівного матеріалу. Він багато уваги приділяв вірогідності отриманих у дослідженнях результатів та межах їхнього застосування, удосконаленню дослід-

ної справи. Основним методом досліджень стали польові дослідження, які супроводжувалися детальними спостереженнями за рослинами та умовами їхнього росту.

Результати досліджень систематично висвітлювалися у періодичній пресі та випусках праць. Селяни ретельно вивчали і застосовували цей досвід. Крім того, активно здійснювалися експерименти на дослідну станцію за досвідом.

С.Ф. Третьяков – автор близько 130 наукових праць, які були високо оцінені сучасниками і не втратили своєї актуальності й сьогодні. Серед них: “Главнейшие выводы Полтавского опытного поля (1884-1909 гг.)”, “Итоги работ Полтавского опытного поля за пятнадцать лет (1886-1900 гг.)”. Вып.4: Ячмень, кукуруза, картофель, горох, вика, чечевица, гречиха, лен и яровой рапс”, “Итоги работ Полтавского опытного поля за пятнадцать лет (1886-1900 гг.)”. Вып.3: Кормовые растения”, “Краткий исторический очерк Полтавского опытного поля за 25 лет (1884-1909 гг.)” [26-29].

Агрономічна громадськість неодноразово відмічала визначну роль С. Ф. Третьякова як дослідника та організатора дослідної справи не лише на Полтавській дослідній станції, а й у масштабах усієї країни. Впровадження досягнень дослідного поля сприяло підвищенню продуктивності полів Полтавщина. Так, у 1913 р. середній урожай зерна з гектара перевищував 13 цент. замість 7, що збирались раніше. “Полтавський хлібороб” став синонімом високої агротехнічної культури не тільки на теренах України але і всього Союзу..

У 1909 році Полтавському дослідному полю виповнилося 25 років. Результативність ь робіт і популярність серед діячів сільськогосподарської науки і практиків сільського господарства підкреслювали необхідність розширення робіт дослідного поля,

висували необхідність вивчення питань, а також і те, що дослідне поле працює над такими завданнями, які переростають його масштаби і характерні уже для дослідної станції. Під час святкування ювілею стало відомим питання реорганізації Полтавського дослідного поля у станцію.

С. Ф. Третьяков залишався директором станції до мобілізації в армію під час імперіалістичної війни (1914-1917). Повернувшись до Полтави хворим у кінці квітня 1917 р., він більше не зміг працювати. Помер 27 травня 1918 р.

Його правонаступником стала А. П. Сталинська, яка з січня 1910 р. була практикантом на Полтавській сільськогосподарській дослідній станції і працювала у хімічній лабораторії вегетаційного будинку. Роботи хімічної лабораторії були спрямовані, головним чином, на підрахунок нітратного азоту на різних парових ділянках: досліді у вегетаційному будинку стосувались як вивчення ґрунту дослідного поля, який знаходився під впливом різних культур, так і співставлення впливу на цей ґрунт речовин органічного добрива (гній, пташиний послід, буртова земля).

З 1911 до лютого 1913 рр. вона виконувала відповідальні завдання, працюючи у відділі рільництва. У 1913-1914 рр. Алевтина Павлівна працювала в мережі дослідних закладів Полтавської губернії, зокрема, була помічником завідувача Костянтиноградського дослідного поля. З 1915 до жовтня 1920 р. виконувала обов'язки завідувача відділу рільництва Полтавської дослідної станції, паралельно з 1915 по 1917 рр. відала господарством станції. А з 1915 по 1920 рр. тимчасово виконувала обов'язки директора станції.

У 20-х роках XIX ст., з моменту остаточного встановлення радянської влади, Лівобережна Україна дає початок відліку нового етапу в історії Полтавської сільськогосподарської дослід-

ної станції, яку, на відміну від багатьох інших установ, вдалося зберегти у важкі часи 1917-1920 років. На дослідній станції під час війни підтримувались лише довготривалі досліді.

А. П. Сталинська за вказаний період з успіхом справлялась з покладеними на неї обов'язками. З особливою повагою і вдячністю Полтавська сільськогосподарська дослідна станція відмічає її заслуги по керівництву в тяжкі 1919-1920 рр., коли в значній мірі, лише за рахунок її енергії і праці станція збереглася і продовжувала безперерійно працювати [30]. Нею підготовлені труди Полтавської сільськогосподарської дослідної станції та спільна праця з С. Ф. Третьяковим "Способ, густота и время посева озимых и яровых хлебов" [31].

Максимально швидкій адаптації до особливостей тогочасних умов, яку сьогодні досить часто історики називають «українським ренесансом», сприяла державотворча діяльність директора станції протягом 1920–1930 років – В. І. Сазанова. Він, прийнявши установу від Алевтини Павлівни Сталинської після років громадянської війни, не тільки зміцнив власний науковий авторитет, а й одержав суттєву підтримку своїм баченням майбутнього щодо організаційних засад Полтавської станції з боку нової влади.

З 1910 р. Віктор Іванович проводить дослідження в галузі дослідної справи – рільництві. З цього часу він працює як завідувач Сумської дослідної станції, планує програму установи і під його керівництвом широко розгортається наукова робота установи. В.І. Сазанов займається розробкою питань вдосконалення обробітку ґрунту, головним чином парового у трипільній сівозміні при застосуванні мінеральних добрив, та випробування сортів картоплі, ярих зернових та багаторічних трав, питаннями селекції та іншими важли-

вими сільськогосподарськими проблемами того часу [32]. Вчений розробив методи польового досвіду, що супроводжувався метеорологічними спостереженнями, визначенням вологості ґрунту, вивченням кореневої системи тощо. Всі ці напрацювання давали можливість робити висновки з проведених дослідів, результати яких знаходили своє відображення на сторінках „Трудів” станції.

У розквіті наукових і творчих сил з 1920 р. В.І. Сазанов розпочав керівництво Полтавською сільськогосподарською дослідною станцією. Він з наполегливістю працює над створенням матеріальної бази станції, підведенням підсумків з проробленої дослідницької роботи.

Та на цьому не закінчуються заслуги Віктора Івановича: виконані старі програми вимагали нового змісту в роботі станції; новим формам сільського господарства в радянську добу були потрібні нові напрями, тому вчений розробляє стратегічні плани, нові програми та впроваджує їх в життя. Його програми насичені економічними обґрунтуваннями, тісно ув'язаними з практичними потребами місцевого сільського господарства. У 1923 р. ним підготовлені монографії “Природні і економічні умови господарств Полтавщини”, “Елементи сівозмін”, “Цукровий і кормовий буряк”.

Спільні наукові інтереси об'єднували науковця з відомим ученим-аграрієм - М. І. Вавиловим, який високо оцінював науково-дослідну і організаторську роботу В. І. Сазанова як керівника Полтавської сільськогосподарської дослідної станції. У своєму привітанні колективу з нагоди 40-річчя дослідної станції 1924 року він писав: “Полтавское опытное поле было окружено ореолом подвига, славы, безупречной круп-

нейшей научно-исследовательской работы. Лично для меня опытное поле, весь его коллектив дал импульс для всей дальнейшей работы, дал веру в агрономическую работу” [33].

У ”полтавський період” В.І. Сазанов збагатив агрономічну науку дослідженнями різних елементів сівозмін, які стали основою Всеукраїнської програми з питань складання і вивчення сівозмін. Всесвітню славу вченому принесла праця з методики порівняння сортів цукрових буряків при сортовипробуванні. Започаткована в Сумах і завершена у Полтаві вона набула європейського поширення. У Німеччині та Великобританії випробування сортів буряків здійснювали “за методом Сазанова”.

Організація та розбудова дослідної справи, агрохімія, землеробство, селекція та вища сільськогосподарська освіта – це ті сфери, до яких доклав зусиль В.І. Сазанов. Він являється автором понад 125 наукових праць з питань землеробства, дослідної справи, агрономії. Його праці й наукові розробки високо оцінені видатними вченими-аграріями М. І. Вавиловим, В. Р. Вільямсом, Д. М. Прянишниковим, К. К. Гедройцем, О. Г. Дояренком, М. М. Кулешовим, М. М. Тулайковим живі й донині.

Підводячи підсумки, слід відмітити, що завдяки наполегливій самовідданій праці директорів Б. П. Черепакіна, В. М. Дякова, Ю. Ю. Соколовського, С. Ф. Третякова, А. П. Сталинської, В. І. Сазанова Полтавська сільськогосподарська дослідна станція стала кращою серед собі подібних, а її багатогранний науково-агрономічний досвід став прикладом для наслідування.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Черепакін Б. П.* Отчет по опытному полю Полтавского сельскохозяйственного общества за 1885-1887 гг. / Б. П. Черепакін. – Полтава : Типо-литография Л.Фришберга, 1888. – 154 с. : табл.
2. *Сазанов В. И.* Краткий исторический очерк Полтавской сельскохозяйственной опытной станции: доклад /В.И. Сазанов //40-летний юбилей Полтавской с.- х. опытной станции – Полтава, 1925. – С.19.
3. *Краткий исторический очерк Полтавского опытного поля за 25 лет.* 1884-1909 /сост. С.Ф.Третьяков; Полтавское о-во сел. хоз-ва.– Полтава, 1912. – С. 3.
4. *Дьяков В. М.* Отчет по опытному полю Полтавского сельскохозяйственного общества за 1893, 1892 и 1891 годы / В.М. Дьяков. – Полтава, 1894 – 130 с.
5. *Сайко О. В.* Становлення сільськогосподарської освіти Полтавської губернії (кінець XIX – початок XX століття) / О.В.Сайко // Сіверянський літопис.– Чернігівський держ. пед. ун-т. – Чернігів, 1999. – №2. – С. 148-149.
6. *Коваленко Н. П.* Організація сільськогосподарської дослідної справи на Полтавщині після скасування кріпосного права /Н.П. Коваленко О.В. Сайко // Зб. наук. праць Ін-ту землеробства УААН. -К., 1998. – Вип.1. – С.221-225.
7. *Чекрізов І. О.* Историчний аспект розвитку основного обробітку ґрунту на Полтавщині (XIX - XX ст.): дис. канд. с.-г. наук / І.О. Чекрізов ; Держ. наук. с.-г. б-ка УААН. – К., 2004. – 166 с.
8. *Вергунов В. А.* Полтавське дослідне поле: становлення і розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 125-річчя державного дослідництва в агрономії та тваринництві) / В.А.Вергунов; УААН, ДНСГБ.– К., 2009.– 220 с. – (Іст.-бібліогр. сер. “Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії”); кн. 28.
9. *Суша С. К.* Професор В. І. Сазанов (1799 - 1967) – учений, педагог, організатор сільськогосподарської дослідної справи в агрономії в Україні : дис. канд. с - г. Наук / С.К. Суша; наук. кер. М. В. Зубець; Нац. акад. аграр. наук України, Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2011. - 208.: додатками. – Бібліогр.: с. 184-208.
10. *Опара Н. М.* Третьяков С. Ф. (1872 - 1918) – вчений та організатор сільськогосподарської дослідної справи в агрономії України: дис. канд. с-г. наук / Н.М. Опара; наук. кер. В. А. Вергунов; Нац. акад. аграр. наук України, Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. - К., 2012. - 181. – Бібліогр.: с. 153-168.
11. *Черепакін Б. П.* О результатах некоторых опытов в 1886 году: доклад / Б. П. Черепакін. – Полтава, 1886.– 21 с.
12. *Гриб Н. И.* Полтавская Ордена Трудового Красного Знамени сельскохозяйственная опытная станция им. Н.И. Вавилова /Н.И. Гриб, В.К.Чуйко. – К.: Лыбидь, 1991.– С. 43
13. *Черепакін Б. П.* Отчет по опытному полю Полтавского сельскохозяйственного общества за 1885-1888 гг. / Б. П. Черепакін. – Полтава: Типо-литография Л.Фришберга, 1888. – 154 с.: табл.
14. *Черепакін Б. П.* Отчет по опытному полю Полтавского сельскохозяйственного общества за 1888 год : научное издание. Вып.1 / Б. П. Черепакін. – Полтава : Типо-литография Л.Фришберга, 1889. – 85. : табл.
15. *Черепакін Б. П.* Отчет по опытному полю Полтавского сельскохозяйственного общества за 1889 год в связи с предшествующими тремя годами / Б.П. Черепакін. – Полтава: Типо-литография Л.Фришберга, 1891. – 150.: табл
16. *Об отставлении* директором опытного поля Б.П. Черепакіным должности и об избрании на его место кандидата Петровской академии В.Н.Дьякова // Журнал Полтавского сельскохозяйственного общества. – 1891. – Вып. 2 (февраль-май).– Полтава 1891.– С. 137.
17. *Дьяков В. М.* Отчет по опытному полю Полтавского сельскохозяйственного общества за 1893, 1892 и 1891 годы / В.М. Дьяков. – Полтава, 1894. – 130 с.
18. *Дьяков В. М.* Отчет по опытному полю Полтавского сельскохозяйственного общества за 1895 год / В.М. Дьяков. – Полтава, 1896. – 161 с.
19. *Дьяков В. М.* Отчет по опытному полю Полтавского сельскохозяйственного общества за 1896 год / В.М. Дьяков. – Полтава, 1987. – 207 с.

20. Дьяков В. М. Отчет по опытному полю Полтавского сельскохозяйственного общества за 1897 год / В.М. Дьяков. – Полтава, 1989. – 80 с.

21. Черепашин Б. П. Отчет по опытному полю Полтавского сельскохозяйственного общества за 1888 / Б.П. Черепашин. – Полтава, 1888. – 154 с.

22. Двадцатипятилетие Полтавской опытной станции (1884-1909 г): исторические обзоры. Вып. 2-й. / Полтавское о-во сел. хоз-ва. – Полтава, 1916. – С. 11.

23. Соколовский Ю. Ю. Краткий отчет о поездке в степные области Азиатской России / Ю.Ю. Соколовский. – Полтава : Эл. тип. Г.И. Маркевича, 1907. – 50 с.

24. Соколовский Ю. Ю. Краткий отчет о результатах опытов Полтавского опытного поля в 1902 году в связи с предыдущими годами / Ю.Ю. Соколовский; Полтавское общество сельских хозяев. – Полтава: Тип. М.Л.Старожицкого, 1905. – 72.: диаграммы.

25. Соколовский Ю. Ю. Торговля продуктами птицеводства в Полтавской губернии / Ю. Ю. Соколовский. – [б. м.]: В. Л. Ицковича, 1906. – 26 с.

26. Главнейшие выводы Полтавского опытного поля (1884-1909 гг.). Вып. 1 / С. Ф. Третьяков, К. Л. Вербецкий. – Полтава: Типо-литография Д.Н. Подземского, 1910. – 32 с. – (Библиотека журнала "Хуторянин").

27. Третьяков С. Ф. Итоги работ Полтавского опытного поля за пятнадцать

лет (1886-1900 гг.). Вып.4: Ячмень, кукуруза, картофель, горох, вика, чечевица, гречиха, лен и яровой рапс / С.Ф. Третьяков; Полтавское сельскохозяйственное общество. – Полтава : Тип. М.Л. Старожицкого, 1904. – 169 с.

28. Третьяков С.Ф. Итоги работ Полтавского опытного поля за пятнадцать лет (1886-1900 гг.). Вып.3: Кормовые растения / С.Ф. Третьяков; Полтавское сельскохозяйственное общество. – Полтава: Тип. С.Ф. Старожицкого, 1903. – 196 с. : табл.

29. Третьяков С.Ф. Краткий исторический очерк Полтавского опытного поля за 25 лет (1884-1909 гг.) / С.Ф. Третьяков; Полтавское общество сельского хозяйства. – Полтава: Типо-литография И.Л.Фришберга, 1912. – 20 с.: рис.

30. Довідка № 72 від 05.10.1948 ВВП кормів ім. Вільямса, Укр. філіал

31. Полтавская сельскохозяйственная опытная станция: труды. № 11. вып. 43: Опытное поле / А. П. Сталинская ; Полтавское о-во с.-х. – [б. м.]: Д. Н. Подземского, 1912. – 76 с.

32. Самородов В.М. Сазанов В.І.: з життєпису, наукової та суспільної діяльності (з нагоди 125-річчя від дня народження) / В.М.Самородов // Вісник Полтавської державної аграрної академії. – 2004. – № 2. – С. 79 – 83 с.

33. 40-летний юбилей Полтавской с.-х. опытной станции. – Полтава, 1925.– С.98.

Татарчук Л.М. Вклад руководителей в развитие и деятельность Полтавского сельскохозяйственного опытного поля, станции (1884-1930 гг.). Персонализовано охарактеризован керівний склад Полтавського сільськогосподарського досвідного поля, станції від заснування і участь кожного з них в діяльності учредження.

Tatarchuk L.M. Contribution of leaders to development and activity of the Poltava agricultural experimental field, stations (1884-1930). Described leading composition of the Poltava agricultural experimental field, stations from foundation and participation each of them in activity of establishment.